

Camp de l'Espadà

Reflexions ambientals a la Serra Espadà

**Entrevista
Xavier Delgado i
Franco**

**El crim de
Xóvar, segons
la premsa de
l'època**

**Els deportats
d'Espadà als
camps nazis**

**Elisa Pérez
Rodríguez:
cròniques
excursionistes
per la Serra
d'Espadà**

**Arquitectura
tradicional Serra
d'Espadà**

ÍNDEX

- 4 L'Entrevista, Xavier Delgado i Franco
- LA VIDA A LA SERRA**
- 7 El crim de Xóvar (1927), *per Nel·lo Navarro*
- 17 Els deportats d'Espadà als camps nazis, *per Lara Cardona*
- 23 Mostres, fires, jornades, mercats... tradicionals, *per Vicent Fausto*
- MÓN MEDITERRANI**
- 25 Elisa Pérez: Cròniques excursionistes per la Serra d'Espadà,
per Òscar Pérez
- 35 Arquitectura tradicional a la Serra d'Espadà,
per Juan Manuel Garcia
- ACTUALITAT AMBIENTAL**
- 43 Les polítiques forestals dels governs del PP, *per Carme Orenga*
- TOTS FEM NATURA**
- 47 El turisme a la Serra d'Espadà: com afecta a la població local?,
per Llorenç Crespo i March
- MEMÒRIA DE LA FUNDACIÓ**
- 53 Memòria de la Fundació Serra Espadà 2014, *per Carme Orenga*
- NOVETATS BIBLIOGRÀFIQUES**
- 57 Hacia la sobriedad feliz

Edita: Fundació Serra Espadà. www.serra-espada.org.

Direcció: Manolo Pérez Lavall.

Consell de Redacció: Óscar Pérez, Carme Orenga, Esther Capilla, Lourdes Tamborero.

Tiratge: 500 exemplars.

Maquetació i Impressió: ~~coprint~~, València.

Portada: Aín. Foto: Josep Pasqual Segura.

I.S.S.N.: 1578-1593

Depòsit Legal: CS-326-1998

La línia editorial d'aquesta revista és el lliurepensament, per tant, les opinions pròpies del consell de redacció es trobaran a l' editorial. La resta d'opinions seran únicament responsabilitat dels qui les signe.

AMB AL COL·LABORACIÓ DE:

món mediterrani

Elisa Pérez Rodríguez: cròniques excursionistes per la serra d'Espadà

Òscar Pérez Silvestre
Investigador i escriptor

Al llarg dels segles, són moltes les persones que han viatjat pels territoris amb objectius diversos: per fer informes militars, per reconèixer els dominis d'un senyor a efectes fiscals, altres per elaborar estadístiques o enciclopèdies i descriure les terres, amb afany investigador (botànics, geòlegs, especialistes d'art, geògrafs...) i, més tardanament, pel simple plaer de l'excursionisme. És amb el Romanticisme –moviment cultural del segle XIX– que quallen els primers grups que fan eixides a visitar monuments i paisatges, una distracció de qui tenia temps lliure, és a dir, la classe burgesa emergent. Estic pensant ara mateix en el Centre d'Excursions Científicoliteràries i Artístiques de Lo Rat Penat, un grup d'excursionistes intel·lectuals que entre 1880 i 1911 realitzà més de 140 eixides a la recerca dels vestigis històrics i arquitectònics que conservaven els municipis valencians i, posteriorment, en publicava les cròniques i fotografies en la premsa, sobretot en *Las Provincias*, el diari fundat el 1866 per Teodor Llorente,

que fou el primer director d'aquell centre excursionista.

Després en vingueren més, sobretot amb el principi del segle XX: per exemple, els grups relacionats amb els *ismes* propis del tombant de segle (vegetarians, naturistes...), l'Escoltisme a partir de 1912, el Grup Excursionista El Sol des de 1926 (més tard anomenat Colla El Sol, precedent del Centre Excursionista de València), etc.

Entre els personatges que passejaren les nostres comarques en aquell primer terç de segle destaca el polifacètic Carlos Sarthou, secretari judicial de Vila-real entre 1904-1909 i de Borriana entre 1909-1920, quan és destinat a Xàtiva. En els seus treballs publicats es pot rastrejar el nostre territori: *Viaje por los santuarios de la provincia de Castellón* (1909), *Impresiones de mi tierra* (1910) o el volum corresponent a Castelló en la *Geografía general del Reino de Valencia*, dirigit per Francesc Carreras Candi (1913).

“És amb el Romanticisme –moviment cultural del segle XIX– que quallen els primers grups que fan eixides a visitar monuments i paisatges, una distracció de qui tenia temps lliure, és a dir, la classe burgesa emergent.”

Altres individualitats interessants d'aquells primers anys que publicaven cròniques o impressions excursionistes foren el valler Eleuterio Pérez Solernou –del qual parlarem en una altra ocasió– i la castellonenca adoptiva Elisa Pérez Rodríguez, una dona de la qual sabem encara poques coses, però comptem amb més informació sobre la seua família, ben rellevant en el Castelló de la primera meitat del XX. Curiosament, de vegades s'ha confós a Elisa amb altres persones, fins i tot en els catàlegs actuals que buiden la premsa on publicava: algunes són la confusió amb Eleuterio Pérez per les inicials coincidents (E. P.), o inclús el canvi de nom a Elisa Pérez Solernou, que ens la situaria com a germana de l'anterior. Però no; hem pogut esbrinar que es tracta de la germana de María Pérez Rodríguez, famosa activista de l'antialcoholisme i del republicanisme castellonenc. De seguida ho veiem tot; si vos agrada, continueu avant...

QUI ERA ELISA?

Tal com hem anticipat, encara ens falta conèixer molts detalls d'aquesta dona inquieta. Nascuda a Úbeda (Jaén), era la filla major de Luis Vicente Pérez Santos, natural d'Iznatoraf (Jaén, 1859-Castelló de la Plana, 1936) i d'Isabel Rodríguez

Arias, que procedia de Besullo (Oviedo), on havia nascut l'any 1859 i faltà a Castelló el 18 de juliol de 1935. La dedicació del pare d'Elisa resulta ben curiosa: era *colportor*. És a dir, un home que va dedicar la vida a la difusió i la venda de bíblies, a l'estil dels que de tant en tant toquen encara a la porta de les cases. Aquest moviment –també se'ls anomenava *repartidors* o *precursors*– havia aparegut cap a mitjan segle XIX als Estats Units.

Gràcies a les informacions que ens ha oferit amablement la investigadora castellonenca Queta Ródenas hem pogut saber que el matrimoni tingué altres descendents: Manuel (1896-1973), Marta (?-1961), Esther i María (?-1962). La família, per mitjà del casament de María, va emparentar amb un emprenedor afincat a Castelló: l'anglès Russell Ecroyd Neild (1871-1938), fill del matrimoni format pel comerciant Alfred Russell Ecroyd Russell (1844-1922) i Hanna Maria Neild (1839-1915), que tenien molta relació amb Artana i Eslida; de fet, l'home està enterrat a Eslida, tal com vaig publicar l'any 2008 en el llibre de festes. Russell i María Pérez es casaren a València el 1911, però ja abans s'havia establert ell a Castelló i s'havia convertit a poc a poc en

Russell i Maria en l'excursió al Desert de les Palmes en cotxe (1912)

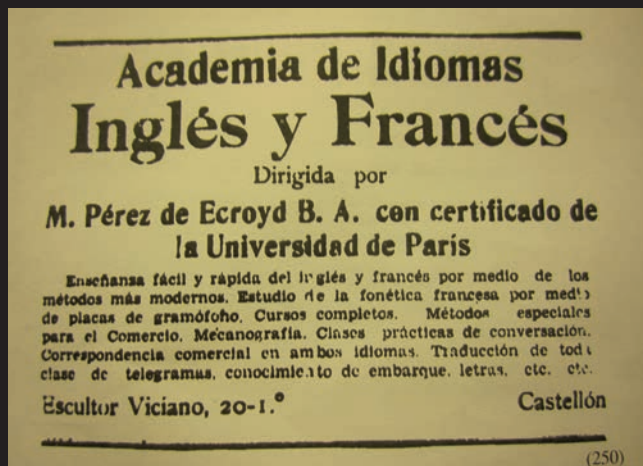
un conegut home de negocis: almenys des de 1906 tenim constància que havia obert un negoci (c/ Major, 170) relacionat amb els recanvis, la reparació i el lloguer de cotxes i bicicletes de marques angleses; el 1912 havia posat en funcionament una línia d'autobusos que els dijous i els diumenges d'estiu feia el trajecte Castelló-Benassal, línia que va perdre el 1913 en fundar-se la companyia Hispano de Fuente En-Segures. Aquell mateix any era el taller més antic de la capital i estava ubicat als carrers de Ximénez, 1 i Moyano, 2 de Castelló, darrere del Teatre Principal; el 1922 el trobem al carrer de l'Escultor Viciano, 22 i es dedica als recanvis i a garatge. A més, també comercia amb colors per a ceràmica de la casa anglesa Harrison & Son (Hanley) i s'ofereix a fer traduccions de l'anglès.

Al seu torn, María Pérez –amb l'afegit «de Ecroyd», o simplement coneguda per «María Ecroyd»– fou una destacada militant d'Izquierda Republicana: va ser presidenta del grup femení a Castelló i, per tant, poden resultar ben interessants les relacions de la família amb els intel·lectuals d'esquerra dels anys 20-30. Entre les dones del partit, era una de les més actives en el terreny cultural. Durant la Guerra Civil, la

localitat de Benicàssim va allotjar un dels hospitals més importants de les Brigades Internacionals. María, pels seus coneixements d'anglès, va impartir classes d'espanyol als brigadistes anglesos ferits, segons la premsa de l'època: «*Tenemos organizados tres cursos obligatorios para aprender el idioma español. Uno para los franceses, otro para los ingleses y otro para los alemanes. De la clase de español para los franceses está encargado el camarada Abelardo Mus; María Ecroyd de la lección a los ingleses y a los alemanes les instruye el camarada David*» (*Heraldo de Castellón*, 14-4-1937). A més, pel que sembla, el 1935 havia publicat el llibre *Impresiones de mi viaje a Norteamérica*, una mostra més de les seues inquietuds viatgeres i del seu nivell cultural.

El cas que ens ocupa ara i ací, però, és la seua germana Elisa, sobre la qual ens queden buits per omplir. Una bona coneixença del perfil familiar, però, ens pot ajudar a situar-la millor, per això el llarg preàmbul anterior.

Els primers textos d'Elisa que hem pogut localitzar es troben publicats en una revista ben curiosa: *El Abstemio*, portaveu de l'Asociación Antialcohólica Española,

Anunci de l'acadèmia d'idiomes, activa entre 1931-1935

creada el 1911 pels sogres de la seua germana María, entre altres. Si bé a l'Estat espanyol hi havia hagut alguns intents anteriors –com ara la societat creada des d'un punt de vista confessional a Valladolid el 1888 per un pastor evangèlic–, pareix que és a partir de 1909 que emergeixen amb una certa singularitat les figures d'Alfred Ecroyd i Hannah Neild, ajudats per alguns metges, amb la pretensió d'obtenir firmes dels professionals sanitaris per tal de crear opinió i forçar el govern espanyol a la prohibició total de la venda i consum de begudes alcohòliques. Sembla, però, que els èxits en altres països com els Estats Units o el Regne Unit no es van poder aconseguir ací per la indiferència del govern i per l'arrelament dels hàbits de consum. Tot i això, després de dos anys de campanya del matrimoni Ecroyd-Neild i del metge de Tales Miguel Gallart Traver (natural d'Artana), el dia 1 d'abril de 1911 es constituïa a Tales l'Associació Antialcohòlica Espanyola. Durant l'any 1910 havien publicat els fullets informatius «Concepto médico del alcohol» (dirigit als metges), «Opiniones de hombres eminentes sobre el vino» i «La Iglesia contra el alcohol». L'octubre de 1910 apareixia des d'Artana el primer número del periòdic de quatre pàgines *El Abstemio*, amb periodicitat irregular, encara que anava

publicant-se cada tres o cinc mesos. Esta publicació va arribar a un tiratge de 10.000 exemplars per a difondre'ls a tot Espanya i a l'estranger. Un altre personatge vinculat va ser el mestre Francisco Fuertes Antonino, natural de la Vall d'Uixó (1884-1953), qui des del principi va assumir la direcció del periòdic des de qualsevol dels pobles on era destinat. La Lliga Antialcohòlica es va dissoldre quasi immediatament després de la mort de Hannah Neild, esdevinguda a finals de 1915 a la població anglesa de Torquay, als 77 anys d'edat. Ella havia tingut un protagonisme cabdal en la seua creació i aportava anualment 100 pessetes, més tantes altres del seu marit i dels fills, per això ocupà el càrrec de vicepresidenta perpètua. La col·laboració del seu fill, Russell Ecroyd, al sosteniment de l'entitat fou també molt important: a més dels donatius constants, va exercir el càrrec de tresorer (1911-1913) i vicesecretari (1913-1914), i María Pérez en fou vicesecretària (1911-1913) i vicepresidenta (1913-1914). L'acció més rellevant que van ser capaços d'organitzar fou el Congrés Antialcohòlic de Barcelona, del 3 al 4 d'octubre de 1914.

CRÒNIQUES DE LA SERRA D'ESPADÀ

En els mateixos anys de la dècada de 1910 és quan comença Elisa a publicar en *El Abstemio* i en la *Revista de*

“Els textos són fills d'una època i d'unes circumstàncies. Possiblement, els que ara presentem tenen uns valors afegits des d'un punt de vista actual per la raresa, en aquells anys, d'una dona excursionista i magnífica escriptora.”

Castellón. D'aquesta última hem extret uns textos de caire excursionista per la serra d'Espadà, en concret:

1. «Ruinas moriscas. Leyenda del castillo de Castro en Alfondegulla» (*Revista de Castellón* 7, 19-4-1912).
2. «El hallazgo. De una excursión a la Sierra de Espadán» (*Revista de Castellón* 9, 15-5-1912).

Certament, els textos són fills d'una època i d'unes circumstàncies. Possiblement, els que ara presentem tenen uns valors afegits des d'un punt de vista actual per la raresa, en aquells anys, d'una dona excursionista i magnífica escriptora. Quan dic *raresa*, em referisc a la singularitat del personatge i als seus fets coneguts, poc parangonable en aquestes latituds. Elisa és fruit d'unes circumstàncies familiars molt especials, on sembla que la cultura va estar ben present. L'emparentament amb la família Ecroyd va coadjuvar a aquella estima per la salut i per la natura més pròpia dels petitburgesos que s'ho podien permetre, quan la immensa majoria de la població sobrevivia del treball de la terra en règims caciquils. Elisa i el seu cercle de relacions són, ho repetisc, una singularitat en aquell temps.

La llegenda del castell de Castro (Fondegulla)

Fa uns anys vaig recuperar per a aquesta mateixa publicació la versió que l'artanenc Vicent Tomàs i Martí va publicar en 1919 de la llegenda del castell de Castro en el diari *La Correspondencia de Valencia*. En la seua introducció ens deia que era coneguda i que ja s'havia publicat en alguna revista de Castelló, però no n'esmentava l'autoria. Hui sabem que era Elisa i que ho va fer en 1912.

Només reproduïm ací el fragment descriptiu del paisatge, que dóna una bona idea de la imatge que se'n va fer l'autora. Podeu trobar tot el text en el Repositori UJI:

http://repositori.uji.es/xmlui/bitstream/handle/10234/2631/Rev_cs_1912_7.pdf?sequence=3

«Rodeado de doble cadena de montañas verdes, entre las cuales se yergue como coloso gigantesco, situado en la más alta y escabrosa de todas, divisase el viejo castillo, adormecidos sus ensueños de gloria por las suaves brisas primaverales y las acariciadoras del estío; en el Invierno sus derruidos muros, azotados por los furiosos vendavales que reinan con más poder en aquellas alturas. El castillo que

un día fue señor y rey de todo cuanto desde su atalaya podía dominar el vigía muslim, hoy permanece solitario y abandonado; yace en el olvido, teniendo por únicos súbditos los alcornoques, pinos y robledales que en la falda de la montaña y alrededores crecen; por única compañía las agrestes rocas que le circundan, y por solo amigo el cristalino manantial que en el antiguo subterráneo corre. Los gastados murallones se miran en sus aguas á modo de espejo recordándose de tiempos más dichosos.

Acaso el viejo castillo, lleno de despecho y tristeza por tan injustificado abandono, dirige mudas reconvenciones á los seres de la naturaleza que le rodean; acaso desde sus caídas torres columbrando el tranquilo y azul Mediterráneo no muy lejos, espera en vano que de un día á otro aparezca surcando sus aguas alguna falúa ó bajel morisco, con los remeros del turbante blanco y los guerreros de afiladas gumías, que luchando por el Alcorán le restituyan su pasada grandeza. Quizá, desvanecida por completo la esperanza, roído el corazón de pena, muere de melancolía, por su pérdida para siempre gloria, sin que logren mitigar su dolor los cantos de los pájaros que en él anidan, ni el murmullo de los arroyos que serpentean

en el valle, ni el perfume de la brisa que pasa rozando por entre los romerales y tomillos de la sierra.

Cuatro muros casi por completo bloqueados, y dos arcos de herradura, con el subterráneo y el manantial, es todo lo que queda del castillo de Castro, al que cupo un día la gloria de ser el último baluarte moro en Valencia. A su vista, despidiéndose de él para siempre, otro rey mahometano llorara á semejanza de Boabdil. A lo lejos, las ruinas del castillo figuran rocas imponentes en aquel inexpugnable pico; rocas gigantescas se alzan en una de las laderas del monte, descollando entre ellas una semejante á la Tarpeya en Roma. La subida parece inaccesible. Millares de cadáveres cristianos rodaron por aquellos precipicios, cuando intentaban bajo el rey D. Jaime apoderarse de la fortaleza. ¡Imposible! Las fuerzas de la naturaleza que en Covadonga favorecieron á Pelayo, trocaron sus papeles; el valle manaba sangre cristiana, y en la torre del castillo ondeaba altanera la bandera de la media luna.»

El pic Espadà i la cueva del Estuco (Algimia de Almonacid)

Aquesta coneguda cavitat –també anomenada «la Sima»– té segons els

“El relat d’Elisa Pérez –també de l’any 1912– forma part d’una excursió juliolenca al pic Espadà. Era la primera montaña de tal altura que escalaba, y por nada del mundo hubiera perdonado el espectáculo que presentaba desde su cumbre la sierra ardiendo bajo los rayos del sol en el meridiano. Nunca como entonces vi dormir á la Naturaleza en pleno día.”

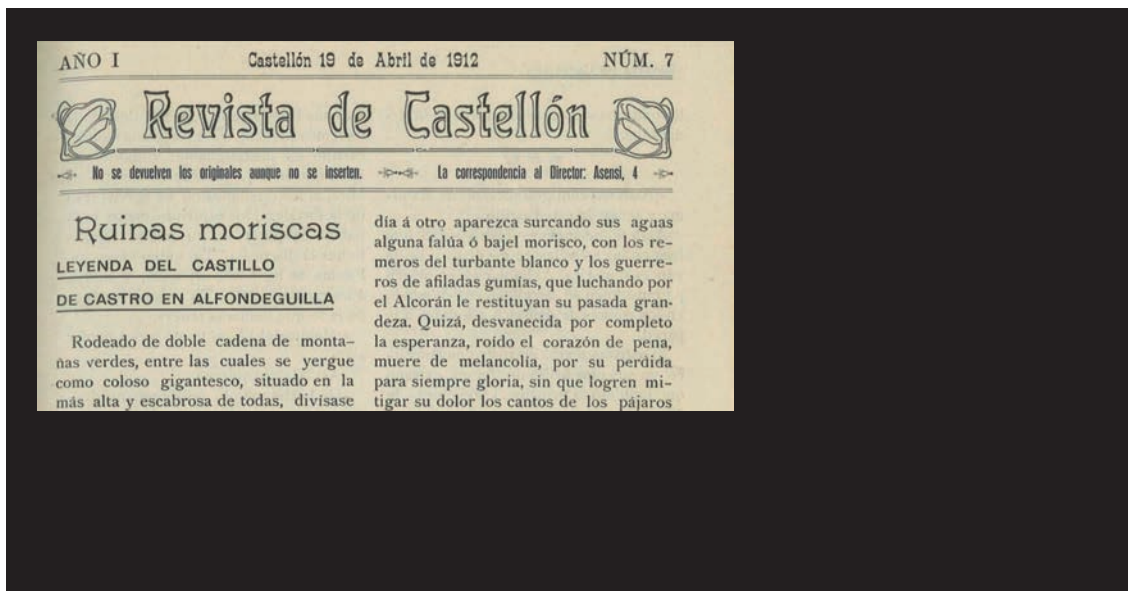
especialistes de l’Espeleo Club Castelló un recorregut real de 85 metres i una profunditat de –16,5 m. A més, és d’interés científic com a hàbitat de rates penades (<http://www.cuevascastellon.uji.es/ES6D01.php?id=199>). Prenent com a base la descripció que en fan, aquesta cova desenvolupada en calcàries del Muschelkalk té una boca de 2 x 1,5 metres que dóna pas a un pendent de 7 metres que desemboca en una sala de 40 x 25 x 12 metres amb abundants i grans formacions calcítiques, i una segona boca en la volta en forma d’avenc de 14 m. En l’extrem oest de la sala, una gatera dóna pas a una altra sala de 10 x 5 x 4 metres denominada «La Sagristia». La sala principal, rica en formacions estalagmítiques, és circular, del tipus «bossa», generalment formada per l’aplec de diverses aportacions en el mateix lloc, on s’embassava l’aigua en la seua època d’evolució i es dissolien els materials del sostre i parets, per la qual cosa queda clar que és de tipus «pou». Actualment es troba en procés de fossilització. Sembla que la cavitat fou comprada per la Caja de Ahorros de Segorbe per a convertir-la en aula de la natura.

Carlos Sarthou Carreres la va visitar a principis de segle per a la seua *Geografía*

general (1913), i també altres com Jeannel i Recovitza entre 1918 i 1927 per a l’elaboració del treball bioespeleològic *Enumeration des grottes visitées 1919-1927*; al seu torn, la Colla Excursionista El Sol que hem esmentat més amunt l’explorà entre els anys 1928-1930, a més d’altres investigadors com Toni Fornés i Carlos Orlando (1979) o Policarp Garay (vegeu *Camp de l’Espadar* número 10 [<http://www.serra-espada.org/images/stories/camps/camp10.pdf>]). Segons les contalles populars, el nom prové de la forma i del color de les parets, com si hagueren sigut estucades per un geni extravagant.

El relat d’Elisa Pérez –també de l’any 1912– forma part d’una excursió juliolenca al pic Espadà. La seua contemplació des del cim reporta un text de bellesa ben destacable:

«Éramos jóvenes y alegres. ¿Qué nos importaba, pues, que el sol nos tostase y que las personas de seso nos asegurasen que á las doce de un día de Julio no se podía subir el Espadán? En cuanto á mí, era la primera montaña de tal altura que escalaba, y por nada del mundo hubiera perdonado el espectáculo que presentaba desde su cumbre la sierra ardiendo bajo los rayos del sol en el

meridiano. Nunca como entonces vi dormir á la Naturaleza en pleno día; diríase que seesteaba abrumada, rendida por el calor sofocante de aquella tarde de verano. Sin embargo, el aire, allá arriba, era refrescante y lo absorbíamos ansiosos á la sombra de una peña que corona el coloso de la sierra, asiento tal vez de la atrevida águila.

La primera impresión que produjo en mí el mirar bajo mi nivel tanto monte y llanura, acá y acullá pueblecitos perdidos en las revueltas de una cañada, ó á lo lejos en la Plana, fue la de una soledad profunda. El espacio y el tiempo me parecieron allí más palpablemente eternos, girando en la incansable rueda del infinito.

Un movimiento vino á sacarme de mis meditaciones: nuestro amigo el doctor G. [Miguel Gallart Traver (?), metge de Tales] que figuraba como excursionista, por no decir que él era el alma de este nuestro turismo provinciano, sacó su reloj. «Señoras, señores: Lo siento mucho, pero á las tres, en el barranco, á las cuatro en la gruta...».

Tot seguit inicien la baixada per la Solana de l'Espadà. Un llenyater els va guiar fins a la cova i els contà la història del pastor

vidu. La descripció que Elisa fa del camí, de la cavitat i del relat del pastor ens tornen a delectar:

«En marcha. Más agradable la bajada, por la pendiente opuesta mucho más escabrosa y aguda, no dejaba de ofrecer dificultades. Pero la esperanza de hallar la famosa gruta, nos animaba. Además, el barranco cuya vista desde lo alto causaba vértigos, presentaba ahora un panorama pintoresco, cruzado por cristalinos arroyos, en los que se miraban millares de adelfas, llorando sus añoranzas en aquellas soledades.

Era preciso buscar un guía y no nos fue difícil hallar un leñador que de buena gana se ofreció á ponernos en la boca de la cueva. «Porque –según dijo– nosotros solos jamás hubiéramos dado con ella. El hallazgo de aquella cueva no era fácil y tenía su historia».

–¡A ver, a ver, cuente V.! –exclamamos con la curiosidad natural.

El leñador se dispuso á complacernos, y empezó así:

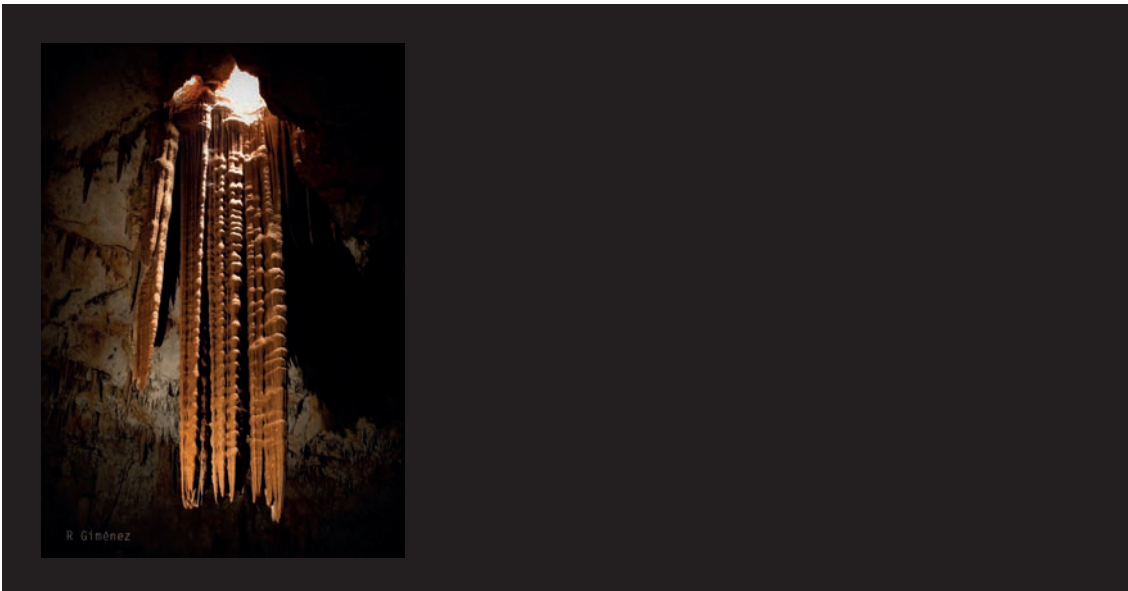
–«El primero que se asomó á ese abismo, al que no podrán bajar sino por escalas, fue un pobre pastor de estos contornos. Era forastero y casó con una hermosa

“Algunos momentos más tarde, uno tras otro, bajábamos á la gruta con la ayuda de la maroma. La visión del pastor era exacta, descartando la superstición que le ofuscó los sentidos, haciéndole delirar por tres días.”

mujer de Aragón. Pero su luna de miel le duró poco; su esposa murió dejándole una niña. Cuando le consolaban en su desesperación, lo único que le hacía volver en sí era el recuerdo de su hijita. Y con ella se consoló; la criaba con una de las cabras más mansas del rebaño, gustaba de tenerla en brazos las horas muertas buscándole la risa, y reía mientras la imagen de la madre se le venía á las mentes renovando sus tristezas. Una mañana, la pequeña amaneció tristonza; y antes de salir su padre, á duras penas logró de ella una sonrisita; la niña no vivió muchos días más; «los ángeles la quisieron para ellos» –como decía el pastor llorando– y «le habían dejado solo en el mundo». Desde entonces, rara vez se le veía por el pueblo; se volvió hosco y retraído y no faltó quien temiese por su vida; pero yo, hablando con él un día en el bosque, comprendí que el pastor inconsolable nunca cometería tal atentado; era creyente, y buscaba la soledad para rumiar sus penas y vivir de recuerdos.

«Aún había para él algo de interés en el mundo; algo que le traía á la memoria la dicha pasada: la cabrilla que había amamantado á su hija. Pasó un invierno crudo, y empezó el verano con los calores, sin que mejorase el carácter del pastor. Una tarde, mientras tejía enea sentado

en este mismo sitio, mirando, por el ganado oyó un balido lejano, extraño y desgarrador, como si una de las reses se hubiese precipitado al barranco. Nunca le había ocurrido tal desgracia con ninguna de las suyas, pero ¡hacía tanto tiempo que la fortuna le era contraria! Y no cabía duda: el quejido era de su Estrella, la cabra que había criado á su hija. En vano voló con ansiedad al lugar del cual parecían proceder los gemidos cada vez más agudos y lastimeros; cuando creía estar más próximo, se alejaba sin darse cuenta. Las quejas de dolor íbanse apagando para resonar de nuevo en tonos desesperantes, y el pastor, conmovido, no sabía ya qué hacer, hasta que situado en el punto desde el que parecían más cercanas, percibió en medio de la loma una hendidura de roca que él había creído interior. Aplicó allí su oído y ya no le cupo duda: aquél era el sitio. Registrando el lugar descubrió un oscuro y bajo pasadizo, entrada á algún pozo que debió ser tumba de su animalito. Pero ¿la iba á dejar morir sin salvarla si podía, ó sin verla por última vez? Sin temor al peligro, el joven penetró arrastrándose por aquel corredor, hasta que la parte superior de su cuerpo sin base, se asomó á un abismo iluminado débilmente por un rayo de luz. Lo primero que vió fue el

animal á tres metros más abajo, bañado en sangre. Luego que hubo dominado aquella primera tristísima emoción, otra le sobrevino al descubrir sus ojos hechos á la oscuridad: un templo maravilloso labrado en mármol negro, reluciente, con el pavimento de cristal en el que se reflejaban las bóvedas y columnas con sus imágenes extrañas...».

Algunos momentos más tarde, uno tras otro, bajábamos á la gruta con la ayuda de la maroma. La visión del pastor era exacta, descartando la superstición que le ofuscó los sentidos, haciéndole delirar por tres días.

Una vez más, la Naturaleza, generosa sin cálculo, derramaba bellezas tanto bajo la tierra como sobre ella, y como en los lugares visibles y apreciados, en los desapercibidos e ignotos. Un tragaluz sabiamente abierto en lo más alto de la bóveda esparcía débil claridad en aquel recinto. Allí las estalactitas y estalagmitas en combinaciones caprichosas formaban columnas labradas, cortinajes de filigrana bordados, lámparas de moldes fantásticos, suspendidas en el espacio... todo un templo que la exuberancia y lujo de adornos hacían aparecer más pagano que cristiano. Por una coincidencia debida al terreno, la labor del agua

resultaba negra como el azabache; diríase aquello misteriosa necrópolis edificada en mármoles negros, templo de la muerte ó antesala de los suntuosos alcázares del raptor de Proserpina.

Cuando salimos, el fresco del interior nos había hecho olvidar el sol que nos esperaba. El astro rey nos pareció entonces mucho más esplendente y glorioso presidiendo su reinado de luz, todo alegría y belleza.

Y para no vernos obligados á perderle y usar de aquella su pálida suplente, de la noche, nos apresuramos á retirarnos antes que declinase el día, comentando la leyenda del pastor y el hallazgo de la pagoda de ébano á las faldas del Espadán.»

Podeu trobar l'original del text d'Elisa ací: http://repositori.uji.es/xmlui/bitstream/handle/10234/2633/Rev_cs_1912_9.pdf?sequence=3

Una vegada més vos convida a explorar els textos que parlen de la nostra serra. Potser siguen testimonis amb olor d'armari tancat, però saber i ser conscients que nosaltres continuem xafant els mateixos camins i tocant les mateixes pedres ens converteix en baules d'una tradició excursionista i d'estima ininterrompuda.